

Op zoek naar 'het ware, het goede en het schone': 150 jaar vrijdenkersbeweging in Nederland (1856-2006)

Bert Gasenbeek en Jo Nabuurs

In Nederland ontstond in 1856 de eerste organisatie van vrijdenkers onder de naam 'De Dageraad', vanaf 1958 'De Vrije Gedachte' genoemd. Het vrijdenken is een atheïstisch humanistische levenshouding, die gekenschetst kan worden als rationeel – door de rede geleid, en vrij van dogmatismen en/of religieuze of anderszins metafysische interpretaties – en ethisch, verantwoord en doorzicht handelen onder eigen verantwoordelijkheid. Waar nodig werd de macht van godsdienst en kerken bestreden. De politieke instelling van vrijdenkers was altijd radicaal; vrijdenkers zijn meestal socialist, anarchist of links-liberaal. Nadat tot 1900 de vrijdenkers, mede onder invloed van Multatuli, zich hadden losgemaakt van het deïsme en een positief atheïsme formuleerden, was onmiskenbaar het Interbellum hun grootste bloeiperiode. Onvermoeibaar streden ze tegen militarisme, fascisme en antisemitisme, en ze propageerden vooruitstrevende standpunten over onderwerpen als geboorteperking, crematie, vrouwenemancipatie, euthanasie et cetera. Na 1945 ligt de nadruk op het uitdragen van het eigene van het vrijdenken en minder op godsdienstbestrijding.

Inleiding

Op 4 oktober 2006 is het precies 150 jaar geleden dat de eerste vrijdenkersvereniging – met de veelzeggende naam 'De Dageraad' – in Nederland werd opgericht. ⁽¹⁾ Vrijdenkers stonden en staan bij velen – ook bij humanisten – vooral bekend als atheïsten, als monomane bestrijders van godsdienst en kerken. Dat beeld is te simpel, zoals zal blijken, want het atheïsme van de vrijdenkers was een (belangrijk) onderdeel van een veelomvattender gedachtegoed, dat ook wel omschreven wordt als het 'denken zonder dogma's'. De strijd tegen bevoogding en dogmatiek van de kerken vloeide daaruit voort. Maar zeker zo belangrijk was hun strijd tegen nationalisme, militarisme en kolonialisme, en vóór democratie, mondigheid, mensenrechten en broederschap. Daarnaast behoorden ze ook tot de eersten die een vooruitstrevend standpunt innamen bij onderwerpen als geboorteperking, homoseksualiteit, crematie en euthanasie.

In dit artikel volgen we in zeer grote lijnen de 150 jarige levensloop van de grootse vrijdenkersvereniging 'De Dageraad'/'De Vrije Gedachte'. ⁽²⁾ We gaan voornamelijk in op de ontwikkeling van de vereniging, de mensen en de gebeurtenissen daarbinnen, de bladen en de brochures. Daarnaast komen de ideeën en vooral ook de

activiteiten op sociaal en politiek terrein aan de orde. Markante onderwerpen waar we extra aandacht aan besteden, zijn Multatuli, Domela Nieuwenhuis en de strijd tegen het opkomende fascisme in de jaren dertig. We sluiten af met het opmaken van de balans van de betekenis en het belang van de vrijdenkersbeweging. In het bestek van dit artikel konden we niet ingaan op de internationale dimensie van het vrijdenken in de behandelde periode.

'Vrije geesten' en andere voorlopers

Over wat het begrip 'vrijdenken' nu precies inhoudt, is feitelijk niet eens zo heel veel geschreven; maar het lijkt erop, dat zowel voorals tegenstanders van vrijdenken precies weten wat het betekent. ⁽³⁾ Anno 2006 stelt de Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte dat 'vrijdenken', anders dan het woord suggereert, geen vorm of methode van denken is, maar een atheïstisch humanistische levenshouding, die gekenmerkt wordt als rationeel: door de rede geleid, leren kennen van de werkelijkheid volgens wetenschappelijke methoden, vrij van dogmatisme en religieuze of anderszins metafysische interpretaties, en ethisch: verantwoord en doordacht handelen onder eigen verantwoordelijkheid, vertrouwend op eigen kracht en waarde, naar normen die voortkomen uit het rationeel denken en uit solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu. (*De Vrije Gedachte*, 2006: 7) Ten Bokkel, die het vrijdenken in de periode 1855-1898 bestudeerde, ziet een vrijdenker als iemand '... die zelfstandig zocht naar "het ware, het goede en het schone". De vrijdenker geloofde niet à priori aan zogenoemde door God geopenbaarde waarheden, of aan theologische beweringen die niet wetenschappelijk gefundeerd waren.' (Bokkel, 2003: 11) Kort gezegd luidde het motto: met rede en recht.

De eerste sporen van vrijdenken in Nederland trof men volgens Anton Constandse, markant vrijdenker en historicus van het vrijdenken en het humanisme, al in de loop van de zestiende eeuw aan. Dan staan er namelijk ketteren op die hij omschrijft als 'vrije geesten', die hun oordelen onafhankelijk maakten van de christelijke

dogmatiek. (Constandse, 1967: 56) Dat was zeker niet ongevaarlijk in die tijd. Zo stierf de Nederlandse priester Herman van Rijswijk in 1512 als ketter op de brandstapel, omdat hij openlijk ageerde tegen de 'idiot Mozes' en Christus een gek en een dromer noemde. Hij wordt wel als de eerste Nederlandse vrijdenker gezien vanwege zijn radicale gods kritiek. Bekender is Adriaen Koerbagh (1632-1669) die in het rasphuis aan zijn einde kwam vanwege het bespotten van religie en moraal. (Constandse, 1967: 46-47)

Het ontstaan van de vereniging 'De Dageraad'

Aan de wieg van 'De Dageraad' staat de irreguliere vrijmetselaarsloge 'Post Nubila Lux' (na de duisternis het licht) die in 1850 werd opgericht vanwege zware kritiek op het functioneren van de Orde van Vrijmetselaren; deze zou zich niet aan de regels houden. Dit gebeurde in een politiek turbulente periode in Nederland. De burgerlijk liberale oppositie zette een belangrijke stap voorwaarts met de nieuwe grondwet uit 1848. Hoewel erg belangrijk voor de ontwikkeling van de democratie in Nederland, ging die voor veel radicale democraten niet ver genoeg. Tevens werd de politieke situatie nog een stuk ongunstiger door de val in 1853 van het eerste kabinet-Thorbecke. Hierdoor stokte de hervormingspolitiek, maar kwam vooral ook de dominante rol van de kerken in de samenleving weer terug.

Tegen die achtergrond spelen twee personen een majeure rol bij de start van het georganiseerde vrijdenken, namelijk Frans Christiaan Günt (1823-1885) uitgever, en Franz Junghuhn (1809-1864) arts, etnoloog én deïst. De eerste als verantwoordelijke uitgever en de tweede als auteur respectievelijk initiatiefnemer van een boek en een tijdschrift. In 1854, publiceerde Franz Junghuhn *Licht- en Schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, een studie over Nederlands-Indië, waarin de auteur zijn verontwaardiging uitsprak over de prediking van missionarissen en zendelingen. En hij stelde dat de natuurlijke

godsdienst van de inlandse bevolking op zijn minst hetzelfde peil had als het christendom. Hij pleitte daarbij onomwonden voor het deïsme en bekritiseerde de christelijke zedenleer. Het was mede daardoor een spraakmakend boek. Het ondervond veel instemming bij leden van de vrijmetselaarsloge 'Post Nubila Lux', met wie hij in 1855 het blad *De Dageraad* oprichtte, dat thematisch zijn boek zou moeten volgen. In het prospectus voor het blad schreef hij: 'Wij zullen het zwaard der rede aangorden en slechts met dit zwaard strijden; slechts door de rede, de zuivere rede op te wekken waar deze nog sluimert, zullen wij propaganda maken.' (Constandse, 1976: 3) Het blad was vooral deïstisch – de aanname dat God als een 'onbewogen beweging' het heelal geschapen heeft, maar het vervolgens aan de natuurwetten overliet en niet meer ingreep – en voerde, geleid door vrijmetselaars, een eigen onafhankelijke koers van de gelijknamige vereniging 'De Dageraad'; die werd op 4 oktober 1856 opgericht. Overigens komt Rotterdam de eer toe dat daar in 1855 de eerste vrijdenkersvereniging van Nederland ontstond onder de naam 'De Lichtstraal'. (Bokkel, 2003: 70) De stichters van 'De Dageraad' waren F. Ch. Günt, W.B. Westermann, A.G. Renssen en R.C. d'Ablain van Giessenburg: allen vrijmetselaars afkomstig uit de eerder genoemde vrijmetselaarsloge 'Post Nubila Lux'. Op grond van zijn onderzoek concludeert Ten Bokkel dat de feitelijke bakermat van 'De Dageraad' (blad en vereniging) de vrijmetselarij was. Dit was echter geen uitzondering in Europa, waar in meerdere landen vrijmetselaarsloges de oprichting van vrijdenkersverenigingen gestimuleerd hebben. (Bokkel, 2003: 16). Om een beeld te krijgen van wat de 'De Dageraad' beoogde, bekijken we een tweetal doelstellingen, die ze in het eerste artikel van de statuten formuleerde: (A) 'het zoeken van waarheid, geleid aan de hand van natuur en rede'; dit deïstische en rationalistische uitgangspunt sluit naadloos aan bij het stijgende belang van de natuurwetenschappers in die periode en we zien het duidelijk terug in de heftige strijdbaarheid tegen kerk en godsdienst in de periode tot circa 1906. (B) 'Het praktisch medewerken tot het geluk der maatschappij', suggereert meer sociale betrokkenheid dan gewoonlijk bij de eerste

Dageradianen aanwezig wordt geacht. Algemeen worden de leden gekarakteriseerd als afkomstig uit de werkmansstand en de lagere burgerij: typografen, middenstanders en onderwijzers. (Bokkel, 2003: 131; Baars, 1981:101) ⁽⁴⁾

In de periode tot circa 1900 zijn er grofweg twee inhoudelijke ontwikkelingen te onderkennen. De eerste is die van deïsme naar atheïsme en de tweede betreft de toenemende maatschappelijke betrokkenheid én de onderlinge strijd tussen 'socialen' en liberalen, die een zwaar stempel op de vereniging heeft gezet.

Van deïsme naar atheïsme

In de overgang van het deïsme naar het atheïsme speelt Multatuli – de held van veel Dageradianen toen en nu – waarschijnlijk een belangrijke rol. Zo wordt de existentiële twijfel waarmee die overgang gepaard ging op indringende wijze verwoord in zijn beroemde 'Het gebed van den onwetende', dat in april 1861 in *De Dageraad* wordt gepubliceerd. De beginregels getuigen van een heftige worsteling met de vraag naar de zin van het bestaan en het bestaan van God:

'Ik weet niet of wij zijn geschapen met een doel,

Of maar bij toeval dáár zijn. Ook niet of een God

Of... Godèn, zich vermaken met ons leed, en schimpen

Op de onvolkomenheid van ons bestaan. Als dit zoo waar

Zou 't vreselijk zijn! Aan wie de schuld

Dat zwakken zwak zijn, zieken krank, en dommen dom?' (Even verder:)

'Ik ken u niet, o God! Ik riep U aan, ik zocht Ik smeekte om antwoord, en Gij zweeg! (De slotregel luidt:)

'... o God, er is geen God!'

'Dit is een afscheidskreet van het geloof, waarin de smart nog niet heeft plaats gemaakt voor nieuwen vrede uit hogere waarheid,' stelt Multatuli zelf in een noot bij een losse uitgave uit 1875. Dat dit 'gebed' voor veel ongelovigen een nieuw houvast bood, blijkt wel uit de vele herdrukken

en vertalingen. Overigens was Multatuli – die in 1882 het lidmaatschap van verdienste van de vereniging ontving – de icoon bij uitstek van ‘De Dageraad’, en vaak het stralende middelpunt tijdens bijeenkomsten. (Nabuurs, 2003: 23)

Daarnaast kwam het oorspronkelijke deïsme al heel snel onder druk van het materialisme; de leer dat de materie of de stof de enige begin- en eindoorzaak is van al wat bestaat. Door de werken van Moleschott, Büchner, Haeckel en Darwin radicaliseerde de vereniging ‘De Dageraad’, en moest het tijdschrift *De Dageraad*, dat tot het eind toe deïstisch bleef, in 1867 ophouden te verschijnen. (Bokkel, 2003: 227) Het blad dat ter linkerzijde van het liberale spectrum kan worden gesitueerd, is onmiskenbaar erg belangrijk geweest in het aanjagen van het publieke debat over religie, wetenschap en samenleving. Tegelijkertijd komen er vanaf 1870 steeds meer bladen op met een op Spinoza geïnspireerde inslag en vormen zo een brede, ondogmatische onderstroom aan het einde van de negentiende eeuw. (Thissen, 2000)

Socialisme versus liberalisme

Uit minutieus onderzoek van Ten Bokkel blijkt dat het maçonnieke element tot ongeveer 1880 in de leiding van ‘De Dageraad’ te traceren is. Ze werden echter steeds meer overvleugeld door enerzijds heren uit radicaal liberale kring en anderzijds door lieden met een duidelijk socialistische inspiratiebron. (Bokkel, 2003: 227) Terwijl de liberalen vooral geconcentreerd waren op het vrijdenken – theologisch en filosofisch – plaats-ten de socialisten vooral de sociale kwestie centraal op de agenda van de vereniging. Dat laatste was zeer tegen de zin van de liberalen die de meerderheid in de ‘De Dageraad’ vormden, en vonden dat ze als ‘oprichters’ het meeste recht van spreken hadden. Met het toetreden in 1880 van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een expredikant die zich tot atheïst en socialist ontwikkelde had, in het blad en in de vereniging, kreeg de socialistische stroming een zeer krachtige aanvoerder. Domela huldigde de opvatting dat het vrije denken, consequent doorgeredeneerd, moest leiden tot socialisme. Bovendien zou dat

samen moeten gaan met concrete actiepunten van de vrijdenkersbeweging in maatschappelijke vraagstukken; zonder dat was het vrijdenken slechts vrijblijvend praten. Hij stond hierbij recht tegenover de meeste liberalen die wel oog hadden voor de sociale noden in de samenleving, maar dat ten eerste géén hoofdpunt voor het vrijdenken vonden, en ten tweede de oplossing voor de sociale kwestie zochten in plannen voor geboortebeperving, drankbestrijding, sparen et cetera, en ten derde toen nog tegenstander waren van het algemeen kiesrecht. Domela vond het wreed om wel de godsdienst te bestrijden, maar uit het atheïsme niet de socialistische consequentie te trekken: ‘En gij, die den hemel ontroofd hebt aan de menscheid en daardoor het graf gegraven voor veel hoop, waardoor men zich verzoende met zijn beklagenswaardig lot, weest niet wreed, maar helpt hen iets beters te verwerven, namelijk den hemel op aard, (...) als men niet de hemel op aarde sticht, kan men de arme beter zijn hemel laten.’ (Bokkel, 2003: 182-190; Baars, 1981: 106-110)

Het kwam uiteindelijk tot een uitbarsting, toen eind 1883 de omineuze brochure *Socialistisch Onverstand* verscheen van de hand van de journalist Jan Hobbel. De titel geeft voldoende de strekking aan, maar er werd ook direct op de man (Domela!) gespeeld. In de Dageraadsvergadering van februari 1884 besloot de meerderheid dat vrijdenken en socialisme gescheiden zaken waren; het strijdtoneel voor het socialisme moest men maar buiten de vereniging zoeken. Veel socialisten, waaronder Domela Nieuwenhuis, verlieten teleurgesteld de vereniging voor korte of langere tijd. (Bokkel, 2003: 183-184)

Anarchisten en propaganda

Rond 1890 manifesteert het anarchisme zich steeds meer als beweging in Nederland, waarbij het bestrijden van de godsdienst één van de ideologische strijdpunten vormde. Tegelijkertijd krabbelt ‘De Dageraad’ langzaam op uit de vrije val die ze na de crisis in 1884 doormaakte. Rond 1897 kent ze ruim 1054 leden, vooral dankzij de komst van anarchistische leden en de terugkeer van de vroegere socialistische leden. Na 1884

waren de socialisten een – uiterst belangrijke – minderheid gebleven; met invloedrijke figuren als A.H. Gerhard. Bij de oprichting van de S.D.A.P. in 1894 zijn onder de oprichters vele markante vrijdenkers. Baars constateert dat tot na de eeuwwisseling de meerderheid der vrijdenkers tot de zogenaamde burgerlijk-radicalen behoorde – met leraren, artsen et cetera onder de leden, mede als gevolg van de intellectuele inslag van het tijdschrift en de ettelijke brochures. (Baars, 1981: 117) In de periode 1888-1897 was er een ongekend grote bloei van propaganda en debat. Niet alleen floreerde het blad *De Dageraad*. Ook verspreidde men belangrijke artikelen als aparte brochures die soms zeer hoge oplages bereikten. Een andere belangrijke vorm van propaganda – overigens niet uniek voor de vrijdenkers, maar gebruikelijk in de politieke cultuur van die tijd – bestond uit vergaderingen op de zondagochtend en speciale debatten die bezoekersaantallen kenden die liepen van enkele honderden tot meer dan duizend. Daarnaast bestonden er binnen en rond de vereniging de nodige uitgeverijen en boekhandels. (Kuijman, 2005: 58-60)

Een markant voorbeeld van een brochure die een dergelijke grote oplage bereikte, is *Dominee, Pastoor, of Rabbi?* die (anoniem) in 1890 verscheen in een oplage van maar liefst 50.000 exemplaren. Mede dankzij de lage prijs werd die zo goed verkocht, dat er in de jaren direct erna de nodige herdrukken verschenen: in totaal zeker meer dan 60.000. De tekst was van de hand van Jan ten Bokkel, secretaris van de vereniging en redacteur van *De Dageraad*. (Ten Bokkel, 2003: 217, 220) In het boekje van 63 pagina's valt de auteur in heldere en zeer begrijpelijke bewoordingen, en met de nodige humor, het christelijke geloof en de kerken aan: '(...) indien God vòòr de schepping bewustzijn gehad had, dan zou de schepping eene niet te verontschuldigen misdaad zijn.' (Bokkel, 1890: 25) Dat het boekje zeer scherpe reacties opriep en aanleiding vormde voor vele polemieken, zal duidelijk zijn. Niettemin maakten volgens de kleinzoon Jan ten Bokkel '... de compactheid van het boekje en de begrijpelijke taal (...) het tot een soort catechismus voor het vrije denken.' (Bokkel, 2003: 220) We kunnen vaststellen dat rond 1900 het zwaar-

tepunt van de vereniging lag in het populariseren van het vrijdenken en het voeren van propaganda. Daardoor werden er nieuwe groepen leden aangetrokken. Een en ander leidde tot een heftig beleden maatschappelijk engagement.

Eeuwwisseling: onopvallend bestaan

Veel nieuwe leden die er na de eeuwwisseling in 1900 bijkwamen, waren uit de anarchistische hoek afkomstig en gingen zo steeds meer de kern van de vereniging vormen, naast een niet te verwaarlozen aantal sociaal-democraten en liberalen. Deze ontwikkeling werd versterkt, doordat er rond 1904 veel anarchisten, waaronder Domela Nieuwenhuis, uit het Nationaal Arbeids- Secretariaat (N.A.S.) overkwamen en tegelijkertijd actief werden in de in 1904 opgerichte Internationale Anti-Militaristische Vereniging (I.A.M.V.). (Baars, 1981: 118-121) In de Eerste Wereldoorlog komt er in Nederland – dat neutraal was gebleven – een sterke anti-oorlogsgeest op, die zich tevens richt tegen kerk en godsdienst. Het einde van de wereldoorlog en de Duitse en Russische revoluties gaven ook 'De Dageraad' weer impulsen: er verrezen weer nieuwe afdelingen, het aantal vergaderingen en grote debatten neemt weer toe. (Constandse, 1976: 13) Feitelijk betekende volgens Baars de Eerste Wereldoorlog '(...) een breuk in de ontwikkeling van de vrijdenkersbeweging. Het burgerlijk-radical element (...) raakte na 1918 definitief op de achtergrond. In het Interbellum was de vrijdenkersbeweging in de praktijk socialistisch, al bleef 'De Dageraad' (...) officieel een a-politieke organisatie zonder vastomlijnd programma.' (Baars, 1981: 121-122)

Er bleef onverminderd aandacht 'voor vraagstukken van leven en dood, op een reeks van sociaal-ethische gebieden,' zoals Nabuurs dat omschrijft (Nabuurs, 2003: 90) Enerzijds gaat het dan om algemeen ethische onderwerpen, zoals de basis van de ethiek in de zogenoemde 'zedewet' (moraal), het terrein van opvoeding en onderwijs, seksualiteit, echtscheiding en de positie van de vrouw. Concrete kwesties waarin deze vraagstukken naar voren kwamen, betroffen de

geboortebeperving, de crematie, de eedswang en godslastering. Anderzijds ging het om thema's als anti-vivisectie, vegetarisme, geheelonthouding en alternatieve straffen. Het was echter niet 'De Dageraad' als vereniging, maar het waren individuele vrijdenkers die een essentiële bijdrage hebben geleverd aan belangrijke hervormingen op deze gebieden. (Nabuurs, 2003: 90-106)

'De Dageraad' in de branding van de tijd

De periode 1914-1939 is onmiskenbaar het hoogtepunt van het georganiseerde vrijdenken in Nederland: er was sprake van ongekende (relatieve) groei in ledenaantallen, er verschenen heel veel publicaties, er werden veel bijeenkomsten en acties gehouden. (Nabuurs, 2003: 60) In 1930 krijgt men ook radiozendtijd. De politiek-maatschappelijke betrokkenheid van de Dageradianen bij belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen is in de jaren twintig en dertig ongemeen sterk. Vanaf circa 1933 sloeg echter ook de repressie keihard toe. We zullen dit illustreren aan de hand van twee cases: het antimilitarisme en de kwestie 'Groenendaal', en het antisemitisme en de bestrijding van het fascisme.

Het antimilitarisme en de kwestie 'Groenendaal'

Gedurende de jaren 1911-1920 schaalden veel Dageradianen zich vanuit een sterke afkeer van oorlog en militarisme achter het antimilitarisme van de I.A.M.V. Dat antimilitarisme hield tegelijk verzet in tegen het nationalisme, kolonialisme en imperialisme van landen als Engeland, Frankrijk, Rusland, Duitsland, Oostenrijk en ook Nederland. De Grande Guerre van 1914-1918 baarde antimilitaristen én vrijdenkers als Bart de Ligt, Schermerhorn, Wilhelmina Drucker, Bernard Reyndorp (*In den greep van het barbarisme*), Gertrude Kapteyn-Muysken, Clara Wichmann grote zorgen. Ze spraken zich binnen en buiten de I.A.M.V. continu uit tegen de regeringen van de oorlogvoerende landen. De vereniging 'De Dageraad' was eveneens sterk ge-

kant tegen het militarisme, maar sprak zich – als levensbeschouwelijke organisatie – niet uit over de vraag wat dit concreet politiek moest betekenen. In woord en geschrift hekelde men wel de opstelling van de kerken en de verbinding tussen godsdienst en militarisme. En men steunde in 1921 actief de bekende dienstweigeraar Herman Groenendaal, die de opgelegde gevangenisstraf voor zijn dienstweigeren pareerde met een hongerstaking. Dit leidde tot veel manifesten, protestvergaderingen, betogingen én tot keiharde politiecharges tegen de Groenendaal-sympathisanten, waaronder veel vrijdenkers. Want de vereniging vond dat mensen die uit gewetensbezwaren militaire dienst weigeren, niet gestraft mochten worden met gevangenisstraf en een slechte behandeling. In dezelfde lijn van actievoeren lagen de acties tegen de opkomst van Mussolini en het Italiaanse fascisme (al in 1929!) en voor de republikeinen in de Spaanse burgeroorlog. Overigens gebeurde dat in een klimaat in Nederland dat beheerst werd door tegenwerking van protestanten en vooral katholieken, die van circa 1920 tot 1940 het hele politieke, sociale en culturele leven domineerden.

In 1928 startte de 'Vrijdenkers Radio Omroep Vereniging' (VRO). Bekende vrijdenkers als Leo Polak, A.H. Gerhard, Jan Hoving, Louis Fles, Jo de Haas, J.M. Boonstra (Chris Bosman) en vele anderen hielden onder het wakende oog van de Radio Omroep Controle Commissie toespraken tot het volk. Zoals te verwachten was, hadden verboden toespraken die onmiddellijk in druk verschenen, het meeste succes.

Anti-fascisme

De maatschappelijke en politieke betrokkenheid van de vrijdenkers manifesteerde zich vooral rond de strijd tegen fascisme en vooral het antisemitisme. Nadat in 1933 Hitler het in Duitsland voor het zeggen kreeg, werden daar onder andere de vrijdenkersorganisaties direct verboden. In de toespraken van Jan Hoving voor de VRO stelde hij dat scherp aan de kaak. Vooral zijn redes over 'Jodenhaat' uit 1934 en 1935 maakten veel indruk in Nederland. Maar ook bestreed 'De Dageraad' het nazisme door

middel van openbare manifestaties, zoals die die op 29 oktober 1935 in Amsterdam gehouden werd als protestvergadering tegen de Jodenvervolgving onder de titel 'Moet de Jood weer in het Ghetto worden teruggedreven'. Sprekers waren Jan Hoving, Anton Constandse en Doom Schermerhorn. (Nabuurs, 2003: 73-75) Tot in 1939 nam 'De Dageraad' het initiatief tot het houden van grote algemene protestvergaderingen. (Zie de in dit boek opgenomen illustratie 'Aan de inwoners van Amsterdam'; Nabuurs, 2003: 75)

Inmiddels was de repressie door de katholieken, de NSB en de regering steeds sterker geworden. Zo eindigde in 1931 bij Heerlen een 'Propagandatocht' van de vrijdenkers in Limburg in een bloedige kloppartij; stoere katholieke mannen, opgejut door pastoors en kapelaans, blokkeerden de doorgang. In 1933 werd 'De Dageraad' een verboden vereniging voor ambtenaren en in 1936 ontnam de antirevolutionaire minister van Binnenlandse Zaken De Wilde – onder druk van de NSB en de RKSP ('katholiek') – de vrijdenkers de zendmachtiging voor de radio.

Het zal niet verbazen dat indachtig deze repressie in Nederland zelf, vrijdenkers massaal onderdoken, toen op 10 mei 1940 Nazi-Duitsland Nederland binnenviel; 'De Dageraad' hief zichzelf op en de ledenlijsten werden vernietigd. Sommige leden hielden in de oorlog contact met elkaar om in 1945 de draad weer op te pakken; als georganiseerde beweging speelde 'De Dageraad' geen rol van betekenis tijdens de bezetting.

Snel herstel na einde WOII ⁽⁵⁾

Direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog herstelde de vrijdenkersbeweging zich erg snel, wellicht mede onder invloed van de erkenning dat de vrijdenkers vóór de oorlog een duidelijke antifascistische rol hadden gespeeld. Al in 1945 werden er in diverse plaatsen (onder andere Amsterdam en Rotterdam) initiatieven genomen om afdelingen op te richten en bladen te starten, waaronder het blad *De Dageraad* in Amsterdam. Op 17 juni 1945 hield het Hoofdbestuur van 'De Dageraad' al zijn eerste

bijeenkomst. Vrij snel, op 27 en 28 oktober 1945, vond er een congres plaats waar 9 afdelingen en circa 1150 leden vertegenwoordigd waren! Het blad *De Dageraad* (1945, Amsterdam) werd in oktober van 1945 omgezet in *De Vrijdenker*; het telde op 1 juni 1946 meer dan 2300 abonnees, en een jaar later waren dat er al 2645. Het zou tot eind 1958 het belangrijkste vrijdenkersblad blijven. (Noordenbos, 1956: 65-66; Paulissen, 1981, 211-226) Hoewel het herstel snel intrad, bleven de stagnatie en achteruitgang niet uit.

Stagnatie en relatie met het Humanistisch Verbond

De belangrijkste reden voor de ingetreden stagnatie is onmiskenbaar de oprichting van het Humanistisch Verbond (HV) op 17 februari 1946. Het HV beijverde zich vooral om de onkerkelijke mensen een gelijkwaardige plaats in de samenleving te geven. Dat deden ze ambitieus en met resultaat, waarbij de succesfactoren ondermeer bestonden uit het niet bestrijden van de kerken én het zoeken van de dialoog en het redelijke. Deze gematigde opstelling zal veel onkerkelijken tot het HV gebracht hebben. Kortom, er was onmiskenbaar sprake van een concurrentiepositie, hoewel er veel dubbellidmaatschappen voorkwamen. Wij delen overigens de visie van Baars die stelt dat 'Historisch gezien (...) het Humanistisch Verbond niet los te zien (is) van de vrijdenkerstraditie in de brede betekenis van het woord'. (Baars, 1981: 131) Hij memoreert daarbij dat het Jaap van Praag – medeoprichter en boegbeeld van het HV – zelf is die dit standpunt één en andermaal verkondigde. Het is overigens dezelfde Van Praag die, waarschijnlijk, een breed gedragen kijk binnen het HV op de vrijdenkers anno 1946 had. Hij verweet hen gebrek aan intellectueel niveau, het eenzijdig ageren tegen de huichelarij van de kerken. 'Hij vond dat "een vrij goedkoop gedoe", beperkt en achterhaald: Het was allemaal negentiende-eeuws, (...) te negatief en te cerebraal, (...).' ⁽⁶⁾

Daarmee had hij precies de grootste bezwaren van veel vrijdenkers tegen het HV verwoord. Want op de vraag of 'De Dageraad' nog wel nodig

Aan de inwoners van Amsterdam

In verband met het **Wüpperthalproces** in Duitsland en tegen de vervolging van Katholieken, Protestanten en Joden, zal **Zondag 22 Maart a.s.** een groote algemeene protestvergadering gehouden worden

in de groote zaal van „**KRASNAPOLSKY**”
Aanvang 's morgens om 10 uur

- *In het Concentratiekamp SACHSENBURG bevinden zich meer dan 30 Geestelijken en in Dachau 25. Dachau is bijgenaamd de voorhof van den dood. De vicaris van der Höfel werd tot 10 maanden gevangenisstraf veroordeeld, omdat hij den oorlog die door het „Derde Rijk” wordt voorbereid veroordeelde.*
- *60.000 Joden tracht men elk bestaan onmogelijk te maken.*
- *Te Wüpperthal staan honderden socialistische arbeiders terecht omdat ze het niet eens zijn met het Nazi-regime. Onder hen worden eeuwen gevangenisstraf uitgedeeld.* ♦

Van al deze mensen van allerlei richting worden de eenvoudigste mensenrechten vertrapt.

De **Vrijdenkersvereniging „De Dageraad”** wil niet het zwijgen hiertoe doen, doch voor de mensenrechten van al deze slachtoffers van een bruto regime opkomen, ook voor die van hen, die ze op het terrein van de theoretische wereldbeschouwing tot haar tegenstanders rekent.

**Sprekers: Edo Fimmen
Gé Nabrink**

**Vereenig Uw protest met dat
van de Vrijdenkersvereniging
„De Dageraad”.**

ENTREE 20 CENT
Leden en werklozen 10 cent

HET HOOFDBESTUUR
HET BESTUUR v.d. Afd. AMSTERDAM

Verzoeke vooral tijdig aanwezig te zijn, daar precies op tijd wordt begonnen.

Kaarten verkrijgbaar bij:

Mevr. Kuipers	Ruysdaelkade 119 II
D. Muller	Kuinderstraat 11 II
G. Metz	Herculesstraat 111 III
N. Hartsuiker	Hoofdweg 451 III
B. Hoeting	Kanaalstraat 206 II
J. W. Albers	v. Houweningenstraat 22 III
R. Diemer	Rietwijkerstraat 43 III

J. Naraat	James Cookstraat 40 I
H. Egmond	Mosveld 18
G. Vorsterman	P. Aertzstraat 112 II
B. Bultemeyer	Geuzenkade 51 I
N. J. Mostert	Haarlemmerweg 651 Sloterdijk
Boekhandel J. v. Loo	Oude Leliestraat 2

Protestbijeenkomst Wüpperthalproces. Protestvergadering tegen de vervolgingen in Duitsland van katholieken, protestanten, joden en socialisten, georganiseerd door De Dageraad in 1939. Foto: IISG, Archief De Dageraad, inv.nr. 4.15-18, maart 1939.

was nu er een HV bestond, antwoordden veel vrijdenkers met ja: want men vond het HV niet strijdbaar jegens de kerken en godsdienst en misten het principiële atheïstisch geluid. Dankzij het feit dat verschillende kopstukken als Piet Spigt en Anton Constandse van beide bewegingen deel uit maakten, is het nooit tot wederzijdse onaangenaamheden gekomen en kwam het in latere jaren tot vormen van samenwerking. (Baars, 1981: 132; Well, 1996: 8)

Tot in het midden van de jaren zestig zien we een geleidelijke achteruitgang in ledental en activiteiten, mede dankzij de concurrentie van het HV en de ingezette vergrijzing van het ledenbestand. Zo wordt het Eeuwfeest in 1956 in een weinig florissante situatie gevierd; in 1958 werd de naam 'De Dageraad' omgezet in 'De Vrije Gedachte' (Noordenbos, 1956: 65) Naast de bestrijding van het militarisme is er veel aandacht voor geboortebeperving, onder andere in het ledenblad. In de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (N.V.S.H.) spelen zo veel vrijdenkers – onder andere mensen als Nabrink en Constandse – een dusdanige rol dat er wel gesproken werd over 'zusterorganisaties'. (Baars, 1981: 134)

Opleving en stabilisatie

Aan het eind van de jaren '60 kende de vereniging een kleine en korte opleving. Er kwamen relatief veel nieuwe en vooral jonge en goed opgeleide jongeren binnen, die voor nieuwe impulsen zorgden. De belangrijkste redenen hiervoor waren tweeledig. Ten eerste onder invloed van de culturele revolutie van de jaren zestig in ons land sloten zich jongeren aan bij deze oude beweging, omdat die van oudsher het antimilitarisme en scepticisme ten opzichte van de autoriteiten hoog in het vaandel had staan. Zo bleek het ideeëngoed van een vrijdenker bij uitstek als Anton Constandse weer zeggingskracht en relevantie te bezitten. ⁽⁷⁾ Ten tweede kreeg men op 31 oktober 1967 de omroepzendtijd terug die in 1937 ontnomen was. (Well, 1996: 9)

De onderwerpen die men in het blad en de vereniging aanpakt, volgen de maatschappelijke

trends in die tijd; het zijn thema's als mensenrechten, individuele zelfbeschikking, seksualiteit, abortus, anticonceptie, euthanasie et cetera. Onderwerpen die te maken hebben met de (vooral katholieke) kerk en godsdienst blijven in het algemeen duidelijk aanwezig. ⁽⁸⁾

Afkalving en samenwerking

Vanaf het eind van de jaren '70 tot op heden zien we in 'De Vrije Gedachte' globaal twee gelijktijdige ontwikkelingen. Aan de ene kant is er een accentverschuiving richting het atheïsme als leidend beginsel binnen het vrijdenken, en het opzetten en in stand houden van een eigen infrastructuur. Zo tekent het atheïsme de herziene beginselverklaring van 1978, die we in de inleiding uitvoerig aanhaalden; en men richt zich speciaal op de scheiding van kerk en staat. In 1979 betreft de vereniging eigen huisvesting in Rotterdam, met een eigen boekerij, uitgeverij, administratieruimte et cetera. De jaarlijkse, vrijwel uitsluitend landelijke activiteiten centreren zich rond activiteiten als studieconferenties, lezingen – onder andere de bekende Constandselezingen – en cursussen. Daarnaast onderhoudt men het maandblad en de radio- en tv-uitzendingen.

De andere ontwikkeling betreft het deelnemen aan samenwerkingsprojecten met partners uit de humanistische beweging, veelal vanuit een sterk engagement met de samenleving. ⁽⁹⁾ In 1960 werd samen met het HV en Humanitas de Humanistische Stichting Huisvesting Bejaarden (H.S.H.B.) opgericht. In 1979 volgde samenwerking in het Humanistisch Studiecencentrum Nederland (HSN) en in 1996 is de vereniging één van de vier oprichters van Het Humanistisch Archief. Vanaf het begin maken de vrijdenkers deel uit van de Humanistische Alliantie.

Los van deze vormen van samenwerking is de vereniging de laatste tien jaar naar binnen gericht en is er sprake van een afkalvend en vergrijzend ledenbestand. Het is nu een kleine vereniging met minder dan 1.000 leden, waarin een klein groepje vaste leden zich enthousiast bezighoudt met principiële discussies over zaken als (on)geloof, vrijheid van meningsuiting et cetera. Wel zijn ze op zoek naar nieuwe en

moderne vormen voor het organiseren van het vrijdenken.

Betekenis en belang

Dat de vrijdenkersbeweging vooral in de eerste honderd jaar een zekere rol heeft gespeeld door enerzijds mensen met woord en geschrift te helpen los te komen van de kerk, en door anderzijds mede-initiator te zijn bij het opzetten van de vroege sociale en politieke bewegingen, en dan vooral die van de arbeiders, wordt door meerdere historici onderschreven. (Baars, Moors, Noordenbos). Ten Bokkel stelt bijvoorbeeld: 'De Dageraad 1856-1900 (was het) belangrijkste opleidingsinstituut voor de vroege socialisten in Nederland.' (Bokkel, 2003: 228) En Derkx is van mening dat de vereniging ongetwijfeld veel heeft bijgedragen aan de sociale en intellectuele ondergraving van het christelijk geloof in Nederland, vooral voor de Tweede Wereldoorlog. (Derkx, 2002: 66) Die historische betekenis van de vrijdenkersbeweging krijgt volgens ons onvoldoende plaats in de cultuurhistorische historiografie van Nederland over de periode 1850-1950. Voor een deel zal dat samenhangen met het feit dat er geen of onvoldoende detailstudies zijn verricht waarin die algemene lijn wordt onderbouwd.

We nemen aan dat met dit artikel de beeldvorming als zou de vrijdenkersbeweging zich 150 jaar lang voornamelijk met het bestrijden van kerk en godsdienst hebben beziggehouden, is bijgesteld. Met Baars stellen wij vast dat dit wel de rode draad vormde, maar dat de vrijdenkers zich op den duur met vrijwel elk terrein van het maatschappelijk leven hebben beziggehouden. Zeker ook met sociale, politieke en ethische onderwerpen. Het is dan ook onjuist om het begrip vrijdenken geheel te laten samenvallen met atheïsme. De essentie van het vrijdenken is een rationeel-wetenschappelijke instelling: 'Vrijdenken is, algemeen gesproken, een levenshouding waarin het vrije, onbevooroordeelde onderzoek centraal wordt gesteld.' (Baars, 1981: 97)

Drs. Bert Gasenbeek is directeur van Het Humanistisch Archief en onderzoeker geschiedenis van het humanisme aan de Universiteit voor Humanistiek. Drs. Jo Nabuurs is gepensioneerd historicus en als vrijwilliger verbonden aan Het Humanistisch Archief te Utrecht.

Noten

- (1) Met het oprichten van deze vrijdenkersbeweging is volgens Derkx tevens het beginpunt van het georganiseerde humanisme in Nederland gemarkeerd. (Derkx, 2002: 65)
- (2) Er waren namelijk ook diverse niet onbelangrijke kleinere vrijdenkersverenigingen. In 1958 werd de naam van de vereniging veranderd van 'De Dageraad' in 'De Vrije Gedachte'. Naar verwachting verschijnt er in oktober 2006 een bundel essays rond '150 jaar vrijdenken in Nederland', waarin veel deelonderwerpen behandeld zullen worden.
- (3) VRIJDENKEN, Wsch. gevormd op basis van *vrijdenker*. Zich in het denken niet laten leiden door de conventionele en dogmatische opvattingen van kerk en bijbel, maar vooral door de rede en de resultaten van de natuurwetenschappen (m.n. de evolutieleer van Darwin) en het philos. Materialisme. Vernederlandsching van eng. *Freethinker* Bron: *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT).
- (4) Statuten in: *De Dageraad*, 3e jaargang, p. 405-409.
- (5) Voor de periode na 1940 ontbreekt er vrijwel historisch onderzoek. Wij hebben ons voornamelijk gebaseerd op Noordenbos (1976), Baars (1981), Paulissen (1981) en Van Well (1996). Daarnaast hebben we gebruik gemaakt van een niet gepubliceerde globale inventarisatie door Jo Nabuurs van onderwerpen gepubliceerd in *De Vrijdenker* respectievelijk *De Vrije Gedachte*, in de periode 1945-2005.
- (6) Hij deed deze uitspraken overigens aan het einde van zijn periode in het HV in de (ongepubliceerde) interviewreeks die Casper Vogel met hem hield in 1975-1976. (Interviews Vogel-Van Praag, band 10, p.1)

- en band 12, p.1. Deze berusten op het Humanistisch Archief.)
- (7) Zie voor een uitvoerige introductie op deze markante vrijdenker: Gasenbeek (red.) (1999).
 - (8) Nabuurs: inventarisatie vrijdenkersbladen, 1946-2005, zie ook noot 5.
 - (9) De vrijdenkers hadden in 1949 de A.H. Gerhard Stichting opgericht, ten behoeve van het vestigen van een bejaardenhuis voor oudere vrijdenkers. Deze stichting wordt in 1960 in de H.S.H.B. gevoegd.

Literatuur

- Baars, J. (1981), 'Eenheid in verscheidenheid: sociale aspecten van de Nederlandse Vrijdenkersbeweging 1856-1981', in: Baars, J. e.a., *125 jaar vrijdenken. Een jubileum uitgave*, De Vrije Gedachte, Rotterdam.
- Bokkel, Jan G. ten] (1890), *Dominee, Pastoor of Rabbi? Populaire kritiek*, Amsterdam.
- Bokkel, J.G.A. ten (2003), *Gidsen en genieën: De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898*, FAMA Maçonnieke uitgeverij, Dieren.
- Constandse, A.L. (1967), *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*, Kruseman, Den Haag, tweede druk.
- Constandse, A.L. (1976), *120 jaar vrijdenkers beweging: De Dageraad De Vrije Gedachte*, De Vrije Gedachte, Rotterdam.
- Derkx, Peter (2002), 'Modern Humanism in the Netherlands', in: A. Halsema & D. van Houten (red.), *Empowering Humanity: State of the Art in Humanistics*, De Tijdstroom, Utrecht, p. 61-80.
- Gasenbeek, B. (red.) (1999), *Anton Constandse; leven tegen de stroom in*, Papieren Tijger/Het Humanistisch Archief, Tilburg/Utrecht.
- Gerhard, A.H. e.a. (red.) (1906), *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen 1856-1906*, De Dageraad, Amsterdam.
- Kuijman, W. (2005), *Metamorfoze Vrijdenkers; verantwoording van een collectie vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855-1950*, doctoraalscriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.
- Moors, H. (1998), 'Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering', in: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1998, nr. 2, (jrg. 3), p. 13-29.
- Moors, H. (2001), 'Bijbels en boenwas: over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland', in: *Kleio*, 2001, nr. 6, (jrg. 42), p. 8-13.
- Nabuurs, Jo (2003), *Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940. Een bronnenstudie*, Het Humanistisch Archief, Utrecht.
- Noordenbos, O. e.a. (red.) (1956), *Bevrijdend denken. Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad*, Wereld-Bibliotheek, Amsterdam/Antwerpen.
- Noordenbos, O., en P. Spigt (1976), *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*, SUN, Nijmegen.
- Paulissen, M. (1976), 'Vrijdenken Nu en Straks', in: Baars, J. e.a. (1981), *125 jaar vrijdenken. Een jubileum uitgave*, De Vrije Gedachte, Rotterdam.
- Thissen, Siebe (2000), *De Spinozisten, wijsgerige beweging in Nederland 1850-1907*, SDU, Den Haag.
- De Vrije Gedachte (2006), *Informatie*, De Vrije Gedachte, Rotterdam.
- Well, A. van (1996), 'Verleden, heden en toekomst van de vrijdenkersbeweging in Nederland', in: *Reader Atheïsmedag: zes voordrachten t.b.v. symposium ter gelegenheid van het 140-jarig bestaan van 'De Vrije Gedachte'*, HSN, Utrecht.